

YUSİF QAZIYEV,

Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, Əməkdar müəllim, Prezident təqəddülü, "Qızıl qələm" mükafatı laureatı, jurnalist-publisist, müstəqil tədqiqatçı

QEYD. 1679-cu il 4 iyun-da İrəvan xanlığı ərazisində baş vermiş zəlzələ nəticəsində xanlığın paytaxtı İrəvan şəhəri dağılmaqla bərabər, Pəmbək mahalı dağılmış və yerlə yeksan edilmişdir. Qonşu mahallardan (Qazax, Borçalı, Qars və s.) gəlib sağ qalan əhalini aparmışlar. 60 - 70 ildən sonra (1742-ci ildən başlayaraq) yeni nəsil ata-baba yurduna qayıtmışlar, onlarla bərabər digər azərbaycanlı ailələri də Ardıc (Arçut) kəndinə gəlib məskunlaşmışlar.

QEYD. 1679-cu il 4 iyuna qədər Ardıc kəndinin nə əhalisi, nə də kəndin tarixi haqqında heç bir məlumat yoxdur. Yalnız Akademik Budaq Budaqovun "Qərbi Azərbaycanın tarixi coğrafiyası" əsərində "Ardıc" ("Arçut") xaraba kənd kimi göstərilmişdir.

Ardıc kəndinin müasir sakinlərinin məskunlaşma tarixi belə müəyyənləşə bilər: Sarı Mustafa və onun qohum əqrabaları Pəmbək mahalının mərkəzi hesab edilən Böyük Qarakilsinin Yaqublu (indi Meqrut) kəndinin sakinlərinə yaylaq kimi xidmət edən sırımalarında - Ardıc xarabalığında məskunlaşarkən onun Bədirçahan adlı xəstə qızı olub, qız vəfat edib. Onun qəbir daşı üzərində Şəmsi İrən tarixi üzrə 1120 yazılmışdır. Kəndin 1989-cu ilə qədər əhalisinə və abjadlaşdırılmasına dair tarixi İrən tarixi ilə hesablanarsa 1367-1120=247 il edər. Bu oyani faktla Ardıcqların (Arçutluların) qədim xaraba kəndi olan Ardıqda müasir əhalinin yenidən məskunlaşma tarixi müəyyənləşir.

Ardıc (Arçut) kəndinin keçmiş xarabalıqları və arxeoloji qazıntılar xəbər verir ki, kənd qədim dövrlərdən insan məskəni olmuşdur. Ancaq son xarabalıq dövrü 1679-cu il 4 iyun tarixində İrəvan xanlığının ərazisində baş vermiş zəlzələ nəticəsində olmuşdur.

Müasir dövrdə Ardıc məşəliyinin adı ilə əlaqədar olan Arçut kəndində məskunlaşmış əhalinin tarixəsi isə belə olmuşdur. Ardıc kəndinin ilk sakinli olmuş fərəhli tayfaları - Ağsaqqaliev, Rəfiyev, Canaliev, Məsimyev (sonradan Qazılar) Ardıc xarabalıqlarının 13 km məsafəsində yerləşən Yaqublu (Meqrut sonralardan Quqark) kəndindən köçüb gəlmişlər. Ardıc xarabalığına daxil olan ərazi Yaqublu kəndinin yuxarıda deyildiyi kimi, Qışlaq olmuşdur.

Köçkün səbəbi belə olmuşdur. İrəvandan köçən erməniləri Yaqublu kəndində məskunlaşdırmışlar. Onlar kəndin quzov yerində yerləşərək donuz saxlamışlar. Bu da müsəlmanların narazılığına səbəb olmuş və belə razılıqla ki, Qışlaq (Ardıc) ərazisi Yaqublunun müsəlman ərazisinə verilsin və onlar orada məskunlaşsınlar. Elə də olmuşdur. Yaqublu kəndinin adı isə kəndi idarə edən Yaqub adlı koxanın adı ilə adlanmışdır.

Beləliklə, Ağsaqqaliev evinin başçısı Sarı Mustafayev Bədirçahan adlı xəstə qızı 1120-ci ildə vəfat edir və onun dəfni kəndin ilk qəbiristanlığının başlanğıcı olur ki, 1988-ci ildə kəndin 3 qəbiristanlığı - kəndin Cənubunda Ağsaqqaliev qəbiri ətrafı, ondan 500 metr aralı İbrahim kişinin qəbiristanlığı, kəndin Şərqi Məsim kişinin (Qazıların ulu babası) qəbiristanlığı mövcud idi.

Yuxarıda qeyd edilən tarixdən başlayan kənd əhalisinin və əvadanlığının 1989-cu ilə qədər tarixi olur 247 il. Artıq 1989-cu ildə Ardıc (Arçut) kəndi erməni əsrlinin düşmüşdür ki, hazırda orada yaşaymış əhalinin sayı 1988-ci ildə 3349 olmuşdur.

Həmçinin XVIII yüzilliyin sonunda kəndin əhalisi 95 nəfər, 1879-cu kənddə 40 təsərrüfatda 357 nəfər (191 kişi, 166 qadın)

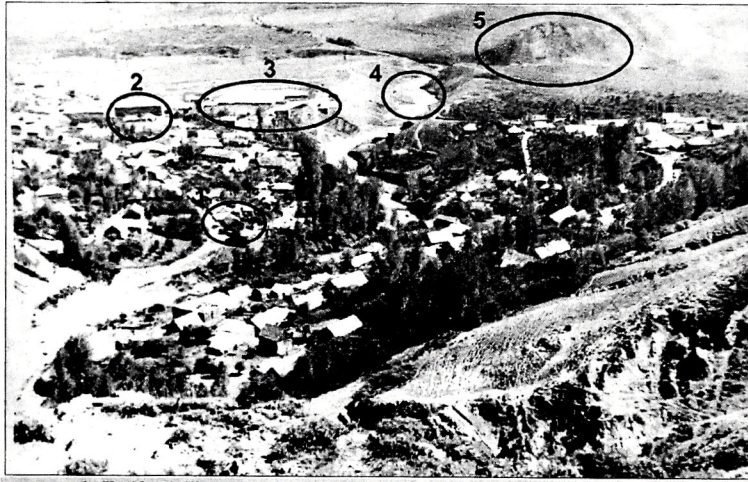
ƏSİRLİKDƏ QALMIŞ ARDİC (ARÇUT) KƏNDİNİN TARİXİNƏ, MƏDƏNİYYƏT VƏ MAARİFİNƏ DAİR QISA XÜLASƏ

A. Ardıc (Arçut) kəndinin tarixinə qisa ekskursiya (kəndin yaranması və son faciəsi)

1886-cı ildə 51 təsərrüfatda 477 nəfər 1264 kişi, 213 qadın), 1897-ci ildə 074 nəfər, 1914-cü ildə 759 nəfər, 1922-ci ildə 679 nəfər, 1926-cı ildə 820 nəfər, 1931-ci ildə 886 nəfər, 1939-cu ildə 1052 nəfər, 1959-cu ildə 1195 nəfər, 1970-ci ildə 2100 nəfər, 1979-cu ildə 2172 nəfər olmuşdur.

Yeri gəlmişkən, kəndi hazırda 26 tayfa

yandırıldı, 40.000 ailənin evi talan edildi; 35.000 həyatı saha, bağ-bağca ermənilər tərəfindən zəbt edildi; 32.000 şəxsi mal-qara, 35.000 şəxsi qoyun-quzu azərbaycanlıların əlindən alındı; 800 şəxsi maşın azərbaycanlı sahiblərinin əlindən alındı. 410 köç maşını qarət edildi (qaçqın əhaliyə dəyən maddi ziyan o zamankı dəyərli 2.5 milyard ABŞ dolları

1. Yusif müəllimin evi; 2. Arçut kənd orta məktəbi; 3. Maldarlıq ferması; 4. Ardıc çayı; 5. Hacıqara tapəsi

bölmək olar ki, 4 (dörd) fərəhli tayfasından başqa qalan 22 tayfalar başqa qonşu əyalətlərdən gəlib və ya qayıdib məskunlaşmışlar.

Fərəhliyərin Yaqublu kəndində məskunlaşmasının tarixəsi belədir: Qazax rayonunun Fərəhli kəndinin yaylağı hazırkı Yaqublu kəndinin ərazisi olmuşdur. Onlar yüz illər boyunca yay mövsümünü orada keçirmişlər və bir vaxt ailələr isə əbədi olaraq yaylaqda yaşamağa başlamışlar. Ardıc xarabalıqları isə onların Qışlağı olmuşdur.

Ardıc sözü meşənin, ardıc ağacının adı ilə əlaqədar olaraq yaşayış məntəqəsi Ardıc adlandırılmışdır. Bu da el arasında 1742-ci ildən bu günə qədər yaşamaqdadır. Ancaq 1850-ci ildə Rusiya İmperiyasına daxil olan yaşayış məskənlərinin siyahıya alınması ilə əlaqədar olaraq "Arçut" adı verilmişdir. Bu söz erməni sözü olaraq tərcüməsi "ayı balası" ("balaca ayı") deməkdir. Bu ad da ondan irəli gəlmişdir ki, İrəvan xanlığı İrana tabe olduğu müddətdə və Rusiya hakimiyyəti dövründə kəndin Ayı deyilən dərəsində ayı qoruğu olmuş, qoruq həm də dövlət nəzarəti altında idarə olunmuş, döl götürülmüş və bəslənmiş ayı balaları ölkənin heyvanxanalarına paylanmışdır. Bu qoruq milliyyətçə ermənilər idarə etmişlər. "Ayı" dərəsinin adını "Arçut" qoymuşdular və yuxarıda deyildiyi kimi kəndin əsl adı unudulmuş erməni sözü "Arçut" kimi siyahıya alınmış və hazırda Rusiya və Sovet tarixində məlumat səhifələrində "Arçut" kimi işlənir.

Ermənistan azərbaycanlılarının 1988-ci il soyqırımının acı yekunlarından

1988-ci il soyqırımını zamanı Qərbi Azərbaycan (Ermənistan) ərazisində yaşayan Azərbaycanlılar 267 yaşayış məntəqəsindən faciəli surətdə deportasiya edildi (172-si xalis azərbaycanlı kəndi, 89-u qarışıq kənd və 6 şəhər tipli qarışıq qəsəbə). Həmin yaşayış məntəqələrindən 49.928 ailə olmaqla 250.000 azərbaycanlı yurd-yuvasından didərgin salındı.

Aşağıdakı rəqəmləri yadda saxlaya bilərsiniz: 217 nəfər azərbaycanlı qətlə yetirildi; 40.000 ailənin böyük və kiçik mülkləri, daha doğrusu 40.000 ev boşaldıldı. Onlardan 25.000 yaşayış evi əvəzsiz olaraq ermənilərə qaldı, 12.000 xüsusi ev dövlət mənşəli ilə dəyişdirildi (kimisi satın alınaraq dəyişdirilmişdi, kimisi rəsmi sənədlə dəyişdirilmişdi), 3.000 ev

təşkil edirdi; 90.000 nəfərdən çox kənd əhalisi Azərbaycanın şəhərlərində beton evlərində yaşamağa məhkum olundu; 16.000 ailə Azərbaycanda evsiz-əşiksiz qaldı; 216 azərbaycanlı kolxozlarının ömləki - 3420 avtoməşin, 4100 traktor, 43.789 iri buynuzlu, 526.000 xırda buynuzlu (qoyun, keçi, donuz)

1957-1988-ci illər

mal-qarası, çox saylı ev quşları, arı ailələri, 170 mədəniyyət evi, 274 məktəb binası, 119 kitabxana (məktəb kitabxanası buraya daxil deyildir), uşaq baxçaları, həkim məntəqləri, məscid binaları, 1381 yardımçı təsərrüfat tikintiləri, 2169 avtoməşin, 1976 traktor, 3132 kənd təsərrüfat texnikası, minlərlə hektar üzüm və meyvə bağları ermənilərə qaldı). Bunların hamısının dəyəri o zamankı dəyərli 17,5 milyard ABŞ dolları təşkil edirdi. Deməli, maddi ziyan o dövrdə 20 milyard ABŞ dolları təşkil edir. Azərbaycanlı kəndlilərdə tikilmiş məktəb, klub, mağaza, idarə, uşaq baxçaları, tövlələr, bağ-bağçalar və sair haqqı ödənilmədən ermənilər tərəfindən mənimsənilirdi.

Həmçinin 120 tarixi abidə, 230 məscid, pir, ocaq yerlə yeksan edildi. 670 qəbiristanlıq darmadağın edildi. Bunların oksiyotiyəli traktor salınmış, sumlandı, əkin sahəsinə çevrildi. 10,5 min kvadrat km. azərbaycanlı kəndlilərinin torpağı ermənilərə qaldı.

Qaçqınlığın ilk illərində 12.000 nəfər adam əsəb və ürək xəstəliyinə tutuldu, 6410 nəfər qaçqın şəraitinə dözməyərək vaxtından əvvəl dünyasını dəyişdi. Bunların içərisində 45-55 yaşlı kişilər vardır.

Arçut kənd üzrə məlumat

Arçut (Ardıc) Pəmbək mahalının Böyükqarakilsə (sonradan Kirovakan, indi Vanadzor) şəhərindən 10 km. məsafədə, Bozabdal (Bazum) dağının Cənub-Şərq ötəyində Pəmbək çayının yaxınlığında Azərbaycan kəndidir. Kənddə ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Sahəsi 28,5 kv.km-dir. Mənbəyini Bozabdal (Bazum) sıra dağlarından alan Arçut çayı kəndin ortasında axır.

Kənddə VII, XII, XIV yüzilliklərə aid türk mədəniyyət qalıqları, türk kənd xarabalıqları və Oğuz qəbiristanlıqları vardır. Son illərdə aparılmış qazıntılar zamanı qəbiristan xarabalıqlarından tapılmış daş kitabələr burada qədimdən Azərbaycan-Türk tayfaları yaşadığını sübut edir.

Kəndin ərazisi, demək olar ki, başdan-başqa tarixi abidələrlə zəngindir. Kənd seysmik zonada yerləşdiyindən və həm də zaman-zaman dağıdıcı müharibələrlə məruz qaldığından kəndin yeri bir-neçə dəfə dəyişmişdir. Kəndin Şimal-Qərbində «Aydış» deyilən ərazidəki qədim qəbiristanlıqlardan tapılmış qəbirlərdən götürülmüş muncuqlar, qolbağlar, daş baltalar, nizə ucluqları və sair əşyalar deməyə əsas verir ki, ibtidai icma dövründən kəndin yerləşdiyi ərazi «Oyugundalı» (Evindalı) adlanan yerdə olmuşdur. Həmçinin orada alban kilsə xarabalıqları və Oğuz qəbiristanlığının xarabalıqları da vardır. Sonradan tikilən kənd məscidinin tarixi 1890-cı ildir.

Qaradolaqlı ocağının yerləşdiyi ərazidən tapılmış kupp qəbirələr, saxsı qablar, gildən hazırlanmış müxtəlif məişət əşyaları göstərir ki, kəndin ərazisi xristianlığa qədərki dövrlərdə Cənub-Qərbdə «Qoltuq» eyilən yerdən tutmuş, indiki İrəvan-Tiflis magistralına qədər geniş

bir ərazini əhatə etmişdir.

Tarixdən məlumdur ki, oğuzlar və digər türk tayfaları 313-cü ildə xristianlığı qəbul etmişlər. Kənd məktəbinin Qərb tərəfindən tikinti zamanı aşkara çıxarılmış xristian qəbiristanlığı və kilsə qalıqları, o cümlədən qəbirlərdən tapılmış müxtəlif zinyət əşyaları burada xristian dininə qulluq edən tayfaların yaşadığını göstərir. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, qazıntı işi aparılan vaxt erməni millətindən olan alimlər də böyük maraqla buraya gəlmişdilər. Buradakı kilsə, onun üzərindəki xaç və daş kitabə ilə tanışlıqdan sonra, həmin daş kitabənin sındırılmasında təkid etmiş və bu kilsənin erməni kilsəsi ilə heç bir əlaqəsi olmadığını söyləmiş, bu böyük qəbiristanlığın Oğuzlara aid olduğunu etiraf etməyə məcbur olmuş, lakin guya Oğuzların türklərlə heç bir əlaqəsi olmadığını və bununla da bu abidələrin kəndin Azəri sakinlərinə dəxli olmadığını bildirmişlər.

(Davamı var)